

نشریه علمی فقه، حقوق و علوم جزا
مقاله پژوهشی، سال نهم، شماره ۳۵، بهار ۱۴۰۴، صفحات ۱ تا ۱۴
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۳ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۹

خيار مجلس و اهميت آن در امنيت رواني جامعه

رضا همتي*

^۱ دانشجوی دکتری فقه و اصول، حوزه علمیه قم، ایران

چکیده

خيار مجلس یکی از مهم‌ترین ابزارهای حمایتی در معاملات اسلامی است که حق انتخاب ادامه یا فسخ معامله را تا زمان پایان مجلس عقد برای طرفین فراهم می‌کند. این مقاله با بهره‌گیری از منابع فقهی، حقوقی و مطالعات میدانی، نقش خيار مجلس را در ارتقاء امنیت روانی جامعه و افزایش اعتماد در معاملات، به ویژه در بسترهای سنتی و الکترونیکی بررسی می‌کند. نتایج نشان می‌دهد استفاده مناسب و آگاهی‌بخش از این حق فقهی می‌تواند موجب رضایت طرفین، کاهش اختلافات، و پیشگیری از تنش‌های قراردادی شود. چالش‌هایی همچون نبود چارچوب زمانی و مکانی شفاف برای خيار مجلس در معاملات آنلاین و مقاومت عرفی بازار نسبت به اعمال این حق از مهم‌ترین موانع تحقق کامل آن به‌شمار می‌رود. با این حال، تطبیق خيار مجلس با نیازهای روزآمد بازار، به رسمیت‌شناختن دوره‌های بازنگری و سیاست‌های بازپس‌گیری کالا در تجارت الکترونیک و ارتقای آموزش‌های عمومی، می‌تواند امنیت روانی و عدالت قراردادی را برای متعاملین تضمین نماید. در پایان، پژوهش، پیشنهادهایی را برای اصلاح قانون، فرهنگ‌سازی و توسعه ضمانت اجرایی حق خيار مجلس در فضای سنتی و دیجیتال ارائه می‌دهد.

واژگان کلیدی: خيار مجلس، معاملات اسلامی، امنیت روانی، معاملات الکترونیک، عدالت قراردادی، حمایت از مصرف‌کننده، حقوق مدنی ایران

^۱ * نویسنده مسئول: Email: hemmatiii1999@gmail.com

۱. مقدمه

در جوامع امروز، خرید و فروش به عنوان یکی از بنیادی‌ترین فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی جایگاهی ویژه یافته است. این فرایند، نه تنها ابزاری برای تبادل کالا و خدمات محسوب می‌شود، بلکه بستر شکل‌گیری مناسبات اجتماعی، اعتماد متقابل و تضمین آرامش روانی افراد یک جامعه است (Juanes, 2023: 29-30 & Azma, Shu). با وجود تحولات گسترده در فناوری و توسعه معاملات الکترونیکی، همچنان اصول بنیادین حقوقی و اخلاقی، به‌ویژه بر اصل رضایت طرفین معامله و حفظ منافع آنان تأکید دارند (Muhammad et al., 2024: 205؛ ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۸۲).

یکی از مهم‌ترین ابزارهای فقهی و حقوقی که به این هدف خدمت می‌کند، نهاد «خیار مجلس» است؛ اختیاری که به طرفین معامله اجازه می‌دهد تا پیش از جدایی از مجلس عقد، نسبت به تایید یا فسخ قرارداد تصمیم‌گیری نمایند (Mohiuddin, 2017: 38 & Rahman, Amanullah, 2016: 32). خیار مجلس علاوه بر استحکام حقوقی، سبب ارتقاء سطح امنیت روانی، کاهش اضطراب ناشی از معامله و اطمینان بیشتر طرفین به صحت و سلامت قرارداد می‌شود (اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۱۷۰؛ Putra, 2022: 209 & Novita, El-Falahi).

ادبیات پژوهش نشان می‌دهد، علیرغم سابقه طولانی و ریشه‌های غنی این نهاد در فقه امامیه، با تغییرات اقتصادی — از جمله توسعه بازارهای مدرن، شکل‌گیری معاملات کلان و رشد شگرف تجارت آنلاین — اجرای عملی خیار مجلس با چالش‌هایی جدید روبروست (Irjunningsih, 2023: 37 & Parviz Bagheri, 2012: 72 & Kamal Hassan). عرف بازار در جوامع مختلف و میزان آشنایی و پذیرش حق خیار توسط اصناف و مصرف‌کنندگان، تأثیر مستقیمی بر کارآمدی و مقبولیت این نهاد دارد (Abere, 2021: 7 & Haryono, 2022: 93 & Cahyono, Sukarnoto). پژوهش‌های میدانی، به‌ویژه در کشورهای اسلامی، نشان می‌دهد که یکی از عوامل اصلی ایجاد احساس رضایت، آرامش و اعتماد در میان افراد، امکان بهره‌مندی از حق خیار در قراردادهاست؛ به‌ویژه در مواردی که معامله‌کنندگان فاقد آگاهی کافی نسبت به ویژگی‌های کالا یا شرایط معامله باشند (ارژنگ، زارع و فردایی مقدم، ۱۳۹۶: ۱۱۲؛ اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۱۷۰). همچنین، اجرای صحیح این حق می‌تواند مانع از ایجاد نزاع‌های حقوقی و کدورت‌های اجتماعی شده و سرمایه اجتماعی جامعه را تقویت کند (ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۱۰۲؛ صبح دل، ۱۳۹۶: ۱۳۲).

نهاد خیار مجلس با وجود شفافیت مبنایی، امروزه با چالش‌هایی چون عدم تعریف دقیق «مجلس» در فضای مجازی، فقدان آموزش کافی حقوقی به شهروندان و محدودیت‌های ناشی از رویه‌های قضایی سنتی روبروست (Putra, 2022: 17 & hosseini, 2024: 17). با این حال، تداوم پژوهش‌های تطبیقی و ابتکارهای قانونگذار در جهت روزآمدسازی مقررات می‌تواند ظرفیت بالایی برای ارتقای آرامش روانی، نظم اجتماعی و امنیت حقوقی جامعه

فراهم آورد (Kamal Hassan, 2012: 73 & Parviz Bagheri, Irjunningsih, 2023: 37).
اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۱۷۰).

بر این اساس، مقاله حاضر ضمن بررسی مبانی نظری و حقوقی خیار مجلس، به تحلیل نقش آن در امنیت روانی جامعه و چالش‌های اجرایی در فضای معاصر، با تکیه بر مستندات و پژوهش‌های انجام‌شده در منابع علمی معتبر می‌پردازد.

۲. مبانی نظری خیار مجلس

۲-۱. تعریف و ماهیت خیار مجلس

«خیار» در اصطلاح حقوقی و فقهی به معنای اختیار فسخ عقد لازم است که برای حمایت از طرفین قرارداد، در مواقع مشخص شده توسط قانونگذار و فقیه اعطا می‌شود (ارژنگ، زارع و فردایی مقدم، ۱۳۹۶: ۱). خیار مجلس یکی از اقسام اصلی خیارات است که مبنای آن، تا زمانی که طرفین یک معامله از مجلس عقد متفرق نشده‌اند، به هر کدام از آن‌ها حق انحصاری فسخ قرارداد را اعطا می‌نماید (Mohiuddin, 2017: 38 & Rahman, Amanullah).

از منظر فقهی، کلمه «خیار» به معنای اختیار، بر جنبه انتخاب و آزادی اراده طرفین دلالت دارد و از سوی دیگر، «مجلس» در معنای مکان یا جلسه‌ای است که طرفین برای انجام معامله گرد هم آمده‌اند (Kamal Hassan, 2012: 66 & Parviz Bagheri, Syihab, 2016: 32). خیار مجلس، حق فسخ در «مدت بقای مجلس عقد» یا «تا زمان متفرق شدن طرفین معامله» را فراهم می‌آورد (Putra, 2022: 209 & Novita, El-Falahi; اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۱۷۰؛ ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۸۲). به بیان دیگر، این حق نه تنها تا پایان یک گفتگوی معاملاتی حضوری موضوعیت دارد، بلکه در حوزه بسط‌یافته‌تر آن، به زمینه‌های الکترونیکی و غیرحضوری نیز قابل تسری تلقی شده است (ارژنگ، زارع و فردایی مقدم، ۱۳۹۶: ۲؛ Cahyono, Sukarnoto & Haryono, 2022: 93).

ادبیات فقهی و حقوقی، به ویژه در منابع امامیه و همچنین آثار کلیدی اهل سنت، تأکید دارد که خیار مجلس راهکاری است برای «تأمل بیشتر طرفین در تصمیم»، جلوگیری از «عجله زبان‌بار»، و حمایت از اصل رضایت دوسویه در هر عقد (Muhammad et al., Syihab, 2016: 32). ۲۰۵: ۲۰۲۴؛ صبح دل، ۱۳۹۶: ۱۳۲). طبق ماده ۳۹۶ قانون مدنی ایران و مطابق آرای بیشتر فقهای امامیه، «خیار مجلس از هنگام تحقق عقد تا زمان افتراق طرفین از محل عقد» جریان دارد و این افتراق می‌تواند به صورت فیزیکی یا عرفی تلقی شود (ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۸۳).

در سطح کاربرد، خیار مجلس نه تنها در بیع معمول اجرا می‌شود، بلکه در انواع معاملات معاوضی از جمله بیع سلم، بیع صرف، مشارکت و صلح نیز حوزه نفوذ دارد (Mohiuddin, 2017: 39; Abere, 2021: 7). مطالعات تطبیقی نشان می‌دهد حتی در متون «المجله العدلیه» (مجموعه احکام عدلیه عثمانی و منبع حقوق مدنی کشورهای متعدد اسلامی)،

خیار مجلس با تاکید بر استمرار مجلس و ضرورت تأمل طرفین پیش از جدایی مقرر شده است (Mohiuddin, 2017: 2 & Rahman, Amanullah).

با توجه به تحولات اجتماعی، امروزه پرسش مهم در ادبیات معاصر، امکان بسط دقیق این مفهوم به قراردادهای الکترونیکی است (ارژنگ، زارع و فردایی مقدم، ۱۳۹۶: ۲؛ Hosseini & 2024: 18). مطالعات متعدد، از جمله تحقیق حاضر، حاکی از آن است که با توجه به هدف بنیادین خیار - نمود اراده آزاد و تضمین منافع طرفین - تعریف مجلس می‌تواند از حالت صرفاً فیزیکی به وضعیت «ارتباط مستمر و همزمان در فضای مجازی» نیز توسعه یابد (Novita, El-Falahi & 2022: 211 & Parviz Bagheri, Putra, 2012: 72 & Kamal Hassan).

ریشه تاریخی خیار مجلس را باید در منابع معتبر فقهی اسلامی جست‌وجو کرد؛ جایی که فقه‌های امامیه و اهل سنت به ضرورت انعطاف‌پذیری اراده طرفین پیش از افتراق تصریح دارند (ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۸۲؛ اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۱۷۱). به طور سنتی، اکثر فقه‌های امامیه به استناد اخبار معتبر و احادیث متعدد، اصل خیار مجلس را در عقود لازم مانند بیع، ثابت دانسته‌اند (ارژنگ، زارع و فردایی مقدم، ۱۳۹۶: ۱؛ اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۱۷۱). کتاب‌هایی همچون «شرح لمعه» (شهید ثانی)، «مکاسب» (شیخ انصاری) و تحلیل‌های علمای معاصر نیز حاوی استدلالات دامنه‌داری در خصوص خیار مجلس هستند (ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۸۳؛ اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۱۷۱).

در فقه اهل سنت، اجماع بر وجود خیار مجلس میان شافعی و حنبلی وجود دارد، در حالی که حنفیه اصل را بر صحت و لزوم عقد پس از انشای ایجاب و قبول، بی‌نیاز از حق فسخ تا پایان مجلس، می‌دانند (Mohiuddin, 2017: 39 & Rahman, Amanullah). مبنای حنفیه بر تفسیر نص «ان تراضیتُم من بینکم» (نساء، ۲۹) استوار است که انعقاد قطعی عقد را بلافاصله پس از ایجاب و قبول محقق می‌داند (همان؛ صبح دل، ۱۳۹۶: ۱۳۳).

در نظام حقوقی ایران، خیار مجلس با پیروی از آرای امامیه در ماده ۳۹۷ قانون مدنی وارد شده است: «در بیع، متعاملین پس از عقد تا زمانی که متفرق نشده‌اند اختیار فسخ معامله را دارند، مگر اینکه اسقاط یا سقوط آن را شرط کرده باشند» (ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۸۳؛ ارژنگ، زارع و فردایی مقدم، ۱۳۹۶: ۱). این رویکرد، سازگار با آموزه‌های امامیه بوده و اصل را بر استمرار امکان فسخ با هدف حمایت از اصل عدالت و آزادی قراردادی قرار داده است (اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۱۷۲؛ Irjunningsih, 2023: 37).

در حقوق تطبیقی نیز، آثار مکتوب غربی و منابع مدرن مانند آثار Dickie و Chissick و Todd (ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۹۲) به اهمیت حفاظت از اراده آزاد و پراهمیت بودن دوره تأمل طرفین معامله تصریح دارند، هرچند نمونه مشابه «خیار مجلس» به همین معنای فقهی در حقوق اروپایی دیده نمی‌شود اما وجود دوره‌های حق فسخ نشانه تاثیرگذاری فرهنگ و حقوق اسلامی در قالب‌های نوین حقوق بین‌الملل است (Kamal Hassan, & Parviz Bagheri, 2012: 73).

بنابراین، خیار مجلس را می‌توان نهاد اصیل و بنیانی دانست که با پشتوانه قوی فقهی، تاریخی و حقوقی، ضمن حمایت از آزادی اراده و تأمین عدالت قراردادی، همچنان ظرفیت روزآمد شدن و تطبیق با مقتضیات عصر فناوری و تحولات عرفی و اجتماعی را داراست (Cahyono, Sukarnoto & Novita, El-Falahi, ۱۳۹۶: ۱۳۴; Abere, 2021: 8; Haryono, 2022: 94 & Putra, 2022: 211; اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۱۷۳).

۳. خیار مجلس در حقوق ایران و فقه اسلامی

۳-۱. جایگاه خیار مجلس در قانون مدنی ایران

در نظام حقوقی ایران، خیار مجلس جایگاهی بنیادین دارد و به طور صریح در قانون مدنی به آن پرداخته شده است. ماده ۳۹۷ قانون مدنی مقرر می‌کند: «در بیع، متعاملین پس از عقد تا وقتی که متفرق نشده‌اند اختیار فسخ معامله را دارند، مگر اینکه اسقاط یا سقوط آن را شرط کرده باشند.» این ماده برگرفته از فقه امامیه است و به پشتوانه تاریخ فقهی این مفهوم، قانونگذار ایران را بر آن داشته تا خیار مجلس را از اختصاصات عقد بیع و از خيارات مهم جبران زیان احتمالی بدانند (ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۸۲).

تحقیقات و کتب فقهی معاصر این نکته را مورد تأکید قرار می‌دهند که خیار مجلس به عنوان اولین خیار از خيارات ده‌گانه، مقوم عدالت معاملاتی و مصداق روشن حمایت قانونگذار از اصل آزادی و رضایت طرفین است (اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۱). در واقع، فلسفه نهاد خیار مجلس امکان محاسبه و مرور مجدد قصد و اراده طرفین پس از انعقاد عقد را فراهم می‌کند و طرفین در دام شتابزدگی و تضرر بی‌مورد گرفتار نمی‌شوند (ارژنگ، زارع و فردایی مقدم، ۱۳۹۶: ۱).

بر اساس این مقرر قانونی و فقهی، حق فسخ برای هر دو طرف معامله، یعنی خریدار و فروشنده، محفوظ است. این حق حتی می‌تواند با تفاهم طرفین به صورت صریح یا ضمنی ساقط گردد؛ از این رو، چنانچه یکی از متبایعین در مبیع یا ثمن تصرف کند و تصرف او ظهور در رضایت به لزوم عقد داشته باشد، خیار مجلس به طور ضمنی ساقط می‌شود (اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۱؛ Muhammad et al., 2024: 205). البته، اثبات یا سقوط خیار مجلس در معاملات متنوع، بستگی به نوع معامله و عرف حاکم بر آن دارد. مثلاً معاملات سریع و روزمره بیش از معاملات رسمی و مکتوب به خیار مجلس وابسته‌اند (اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۱).

در سال‌های اخیر، با گسترش تجارت الکترونیکی، مسئله قابلیت اعمال خیار مجلس در قراردادهای آنلاین مطرح شده است. برخی پژوهشگران، دیدگاه توسعه‌ای را پذیرفته و خیار مجلس را برای فضای غیرحضوری با ارتباط همزمان نیز لازم‌الرعايه دانسته‌اند (ارژنگ، زارع و فردایی مقدم، ۱۳۹۶: ۲؛ Hosseini & I, 2024: 18). در منابع بین‌المللی نیز به جنبه تطبیقی این نهاد در زمینه‌های نوین تجارت و فناوری پرداخته شده است (ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۹۲). از طرف دیگر، قانون مدنی ایران با تأسی از مبانی فقه امامیه و با نگاهی به تحولات حقوق تطبیقی، نظام اثبات و سقوط خیار مجلس را با عرف و توافق طرفین پیوند داده است؛ چنانکه در موارد

اختلاف، رویه عرف غالب بازار و اراده واقعی متعاملین در اسقاط یا بقای خیار، معیار سنجش دادگاه قرار می‌گیرد (اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۱؛ Haryono, 2022: 93).

۲-۳. تحلیل دیدگاه فقها و حقوقدانان درباره بعد قراردادی و نظم عمومی

در فقه اسلامی، به‌ویژه فقه امامیه، خیار مجلس به عنوان یک حق قراردادی اصیل شناخته می‌شود و «حق» نسبت به «حکم» دارای بار پررنگ‌تری است؛ به بیان دیگر، خیار مجلس از زمره احکام متعلق به نظم عمومی نیست، بلکه تابع اراده و توافق طرفین است (اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۱؛ ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۸۳). این موضوع بدین معناست که طرفین می‌توانند چه به صورت صریح و چه ضمنی، خیار را ساقط سازند.

نظر غالب فقها، از جمله شهید ثانی و صاحب جواهر، آن است که فلسفه خیار مجلس، حفظ و صیانت از اصل رضایت و رفع ضرر محتمل ناشی از تغییر اراده یا کشف نقص در هنگام مذاکره است (ارژنگ، زارع و فردایی مقدم، ۱۳۹۶: ۲). اما برخی از فقها با استناد به ضرورت ثبات معاملات و استقرار امنیت اقتصادی، دامنه اعمال این حق را محدود و تأکید می‌کنند جامعه و روابط تجاری نباید متزلزل گردد (صبح دل، ۱۳۹۶: ۱۳۲).

در حقوق کنونی، بیشتر صاحب‌نظران و دکترین حقوق قرارداد، خیار مجلس را یکی از تجلیات اصل آزادی قراردادهای و نفوذ اراده می‌دانند و رفته‌رفته با توجه به عرف معاملات، آن را به نهادهای حمایتی با امکان اسقاط و تحدید قلمداد می‌کنند (ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۸۳؛ Kamal Hassan, 2012: 72 & Parviz Bagheri). همچنین مطالعات تطبیقی نشان می‌دهد که در حقوق اروپایی به ویژه در زمینه تجارت الکترونیک، نهادهای مشابهی مانند دوره انعکاس برای حفاظت از طرف ضعیف قرارداد و ایجاد فرصت بررسی مجدد معامله وجود دارد، هرچند ساختار و مبنا تفاوت‌هایی با نهاد خیار مجلس دارند (Todd, 2005؛ Rowland Dickie, 1999 & Macdonald, 2005، به نقل از ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۹۲).

پژوهش حاضر نشان می‌دهد که تکیه بر اراده، نه الزام‌آوری آن در نظم عمومی، رویکرد غالب فقه امامیه و قانون مدنی ایران بوده است. این تفاوت بنیادین سبب می‌شود که خیار مجلس نه همچون برخی حقوق‌های مطلق عمومی، بلکه در قالب حمایت حداکثری از طرفین قرارداد و عدالت فردی قابل تحلیل باشد (اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۱؛ Muhammad et al., 2024: 207؛ Abere, 2021: 7).

در مجموع، خیار مجلس در حقوق ایران و سنت فقهی دارای ماهیتی انعطاف‌پذیر، اراده‌محور و منطبق با روح زمانه است؛ چنانکه همگام با توسعه معاملات مدرن و الکترونیکی، قابلیت تفسیر و تطبیق عرفی نیز برای آن در نظر گرفته شده است (ارژنگ، زارع و فردایی مقدم، ۱۳۹۶: ۲؛ Putra, 2022: 211 & Novita, El-Falahi).

۴. کارکردها و اهداف خیار مجلس

۴-۱. حمایت از اراده و رضایت طرفین در معامله

خیار مجلس به عنوان یکی از بنیادی‌ترین نهادهای حقوق قراردادهای در ایران و فقه امامیه، به طور مستقیم در تحقق اراده آزاد طرفین نقشی محوری ایفا می‌کند. اساس این حق آن است که تا زمانی که متعاملین مجلس عقد را ترک نکرده‌اند، همچنان حق بازنگری و حتی نقض تصمیم اولیه برای آنها محفوظ است (اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۱؛ ارژنگ، زارع و فردایی مقدم، ۱۳۹۶: ۱). این حق باعث می‌شود حالت اضطرار، فریب، یا عدم تمرکز طرفین در لحظه تنظیم قرارداد، آثار زیان‌بار و دائمی در پی نداشته باشد؛ بلکه فضای امنی برای تامل، بازنگری و رسیدن به اطمینان ایجاد شود (Muhammad et al., 2024: 205).

مطابق نظر برخی از دانشوران حقوق و فقه، فلسفه اصلی خیار مجلس، تضمین رضایت واقعی، نه صرف ظاهر عقد است (Syihab, 2016: 32؛ اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۲). آنان تأکید می‌کنند اگر به هر دلیلی در فاصله کوتاه بین انعقاد و تفریق مجلس، یکی از طرفین به هر نحو از انجام معامله دچار تردید یا بی‌میلی شد، بتواند بدون ترس از مسئولیت حقوقی یا الزام اخلاقی قرارداد را فسخ کند (ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۸۳). به بیان دیگر، خیار مجلس مانع اصلی اجبار یا فریب در معاملات است؛ چراکه انعطاف و فرصت اندیشه دوباره را فراهم می‌آورد (Novita, El- & Falahi, 2022: 209).

در ساختار سنتی، این حق برداشت آزادی اراده را به فضای مذاکره رسمی و غیررسمی توسعه می‌دهد. حتی در بیع الکترونیکی، دیدگاه غالب بر این است که باید مشابه معاملات فیزیکی، دوره‌ای ولو کوتاه برای استفاده از خیار مجلس در نظر گرفته شود تا رضایت قلبی و اراده آگاهانه تضمین شود (ارژنگ، زارع و فردایی مقدم، ۱۳۹۶: ۲). در این منظر، خیار مجلس مصداق روشن از اصالت فرد و آزادی اراده در عرصه قراردادهای و مصداق حیاتی برای ارتقاء سرمایه اجتماعی و اعتمادسازی در تبادلات اقتصادی است (Haryono, 2022: 93 & Cahyono, Sukarnoto).

۴-۲. عدالت قراردادی و جلوگیری از ضرر

یکی دیگر از کارکردهای اساسی خیار مجلس، حفظ عدالت قراردادی و جلوگیری از زیان غیرموجه به طرف معامله است. بسیاری از فقها و حقوقدانان ساختار اختیارات، از جمله خیار مجلس را سپری برای پیشگیری از ضررهای ناگهانی، شتابزدگی یا سوءاستفاده یکی از طرفین از شرایط یا فقدان اطلاع کافی می‌دانند (اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۲). اگر فرض کنیم که بدون وجود خیار مجلس، به محض انعقاد عقد، طرفین مجبور به التزام کامل شوند، در این صورت هرگونه اشتباه، غفلت یا تغییر شرایط طرفین می‌تواند ضرر و بی‌عدالتی را تحمیل کند (Muhammad et al., 2024: 206).

در فقه امامیه، ادله فراوانی بر مشروعیت خیار مجلس وجود دارد که همگی به نوعی ناظر بر پیشگیری از ضرر، تحقق انصاف و تقویت آرامش و اطمینان در معاملات هستند (اسدی دومکانی،

۱۳۹۷: ۹؛ ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۲۸). منابع متعددی از جمله کتب فتاوی مراجع بزرگ امامیه و متون سنتی، تاکید دارند که اگر معامله‌کنندگان هیچ گونه امکانی برای بازبینی یا تغییر تصمیم نداشته باشند، اصل عدالت و منافع اجتماعی به خطر می‌افتد (ارژنگ، زارع و فردایی مقدم، ۱۳۹۶: ۲؛ ۷: ۲۰۲۱: Abere).

در حقوق تطبیقی، گرچه مفهوم دقیق خیار مجلس کمتر دیده می‌شود، اما نهادهایی مانند دوره بازاندیشی در حمایت از رضایت و جلوگیری از ضرر، همان فلسفه و هدف را تعقیب می‌کنند (ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۹۲؛ Chissick et al., 2002). این همسویی نشان می‌دهد که ضرورت حفاظت از طرفین در مقابل ضرر، در نظام‌های حقوقی مختلف امری شناخته شده است.

در مجموع، خیار مجلس نه تنها اراده و رضایت واقعی طرفین را حراست می‌کند بلکه ابزاری بنیادین برای تحقق عدالت قراردادی و سد زیان‌های احتمالی در مبادلات اقتصادی است؛ امری که بن‌مایه تمام نظام‌های حقوقی مترقی و عقلایی به شمار می‌آید (اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۲؛ Muhammad et al., 2024: 205؛ ارژنگ، زارع و فردایی مقدم، ۱۳۹۶: ۲).

۵. خیار مجلس و امنیت روانی جامعه

۵-۱. خیار مجلس: اعتمادسازی و اطمینان در معاملات

خیار مجلس به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای فقهی و حقوقی در نظام معاملات اسلامی، نقشی کلیدی در ایجاد اعتماد متقابل میان طرفین قرارداد ایفا می‌کند. فلسفه بنیادین خیار مجلس بر این اصل استوار است که طرفین معامله پس از وقوع عقد و تا زمانی که از مجلس عقد متفرق نشده‌اند، همچنان فرصت دارند درباره صحت و کارآمدی تصمیم خود بیندیشند و در صورت احساس نارضایتی یا تردید، حق فسخ عقد را داشته باشند (Juanes, 2023: 29 & Azma, Shu؛ اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۱). این حق در نظام حقوقی ایران ریشه در آموزه‌های فقه امامیه دارد و امروزه نیز ابزار کارآ و حیاتی برای مطمئن ساختن طرفین معامله در فضای سنتی و حتی معاملات الکترونیکی به‌شمار می‌رود (Muhammad et al., 2024: 205؛ صبح دل، ۱۳۹۶: ۱۳۷).

در معاملات سنتی بازار، به‌ویژه در کشورهایی که روابط چهره به چهره حاکم است، بسیاری از چالش‌ها ناشی از احساس بی‌اعتمادی یا مظنون بودن یکی از طرفین نسبت به صداقت طرف مقابل است. نتایج پژوهش‌های میدانی نشان می‌دهد که اعمال خیار مجلس در بازارهای سنتی موجب افزایش رضایت خریداران و کاهش اختلافات قراردادی می‌شود (Juanes, & Azma, Shu, 2023: 30). با امکان فسخ عقد در همان مجلس، خریدار و فروشنده هر دو می‌دانند که در صورت بروز هرگونه نارضایتی یا کشف هر گونه عیب یا اطلاعات جدید تا پایان مجلس عقد اختیار تغییر تصمیم دارند. همین ویژگی عملاً سطح امنیت روانی شخصی و اجتماعی را بالا می‌برد و موجب می‌شود طرفین با آرامش خاطر و بدون اضطراب وارد معامله شوند (Muhammad et al., 2024: 207).

در معاملات مدرن و فضای دیجیتال نیز، امکان اعمال خيار مجلس در اشکال متناسب با ماهیت تجارت الکترونیک مورد بحث قرار گرفته است. برخی پژوهش‌ها تأکید می‌کنند که تصویب یا تطبیق نهادهای مشابه فقهی با قراردادهای آنلاین می‌تواند اطمینان دوباره‌ای میان متعاملین ایجاد کند و سطح امنیت خاطر عمومی جامعه را ارتقا بخشد (Muhammad et al., 2024: 205-206؛ hosseini & l, 2024: 21). این کاربرد حتی در توسعه بازارهای بزرگ آنلاین، که شخصیت طرفین بر اساس داده‌های دیجیتال شکل می‌گیرد نیز، مصداق پیدا می‌کند و بخش مهمی از اعتمادسازی را در اقتصاد نوین تضمین می‌کند.

۲-۵. نقش خيار مجلس در کاهش اضطراب و تنش‌های اجتماعی معاملات

خيار مجلس با فراهم ساختن یک فرصت بازاندیشی و امکان فسخ بی‌دردسر، به طرز چشمگیری استرس و تنش روانی ناشی از معاملات را کاهش می‌دهد. یکی از علل رایج پشیمانی‌های پس از معامله یا شکل‌گیری اختلافات، تصمیمات عجولانه و فقدان فرصت برای تأمل کافی است (اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۲). این وضعیت، همواره زمینه‌ساز بروز کدورت‌های اجتماعی، شکل‌گیری روحیه بی‌اعتمادانه، یا ائتلاف منابع بین افراد می‌شود. بنابراین، خيار مجلس نه تنها ابزاری برای ایجاد عدالتی پویا، بلکه عاملی پیشگیرانه در برابر تنش و اضطراب ناشی از معاملات است (Azma, Shu & Juanes, 2023: 32).

در پژوهش میدانی (Azma, Shu & Juanes, 2023: 30-31)، مشاهده شد که در بازارهایی که اختیار فسخ مجلس توسط فروشندگان و خریداران به رسمیت شناخته می‌شود، سطح شکایت‌ها و اختلافات حقوقی به میزان محسوسی کاهش یافته است. این موضوع ارتباط مستقیم با اعتمادسازی عمومی و کاهش نگرش منفی نسبت به معاملات و کسب و کار دارد.

در فضاهای مجازی و الکترونیکی، عدم شفافیت و فاصله مکانی و زمانی، اضطراب بیشتری به‌ویژه برای مصرف‌کنندگان ایجاد می‌کند. بنابراین، اعمال ابزارهایی همچون خيار مجلس یا دوره‌های بازنگری به ایجاد یک فضای روانی سالم و کاهش تنش میان کاربران و فروشندگان یاری می‌رساند (Muhammad et al., 2024: 209). پژوهشگران تأکید می‌کنند که تأکید فقه اسلامی بر فرصت اندیشه دوباره تا پایان مجلس، ظرفیت بالایی برای ایجاد آرامش روانی فردی و اجتماعی دارد و می‌تواند الگوی مناسبی برای تطبیق با حقوق مصرف‌کننده‌ی معاصر باشد (Syihab, 2016: 34)؛ ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۹۳).

بررسی پرونده‌های قضایی داخلی نشان می‌دهد، در بسیاری از مواردی که به علت عدم امکان فسخ مجلس یا عدم آگاهی از این حق، دادخواهی و اختلافات پس از قرارداد بروز یافته، منشأ اصلی آن اضطراب، پشیمانی و عدم امکان جبران بوده است (اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۹). در مقابل، هرگاه امکان فسخ آسان و بدون تنبیه اجتماعی پس از عقد وجود داشته، میزان بروز اختلافات قضایی و سطح نارضایتی طرفین به مراتب کمتر بوده است (ارژنگ، زارع و فردایی مقدم، ۱۳۹۶: ۳؛ Mohiuddin, 2017: 39 & Rahman, Amanullah).

۳-۵. تحلیل نمونه‌های فقهی و حقوقی

از لحاظ فقهی، روایات متعددی مبنی بر اعتبار و اهمیت خیار مجلس در سنت نبوی (ص) و فقه امامیه وجود دارد. مهم‌ترین مستندات ارجاع داده شده، احادیثی است که در آنها پیامبر (ص) تأکید فرموده‌اند که «المتبعان بالخیار ماداماً فی المجلس»؛ یعنی طرفین معامله تا زمانی که متفرق نشده‌اند، در تصمیم خود آزادند (صبح دل، ۱۳۹۶: ۱۳۵؛ Syihab, 2016: 31). فقها این روایت را اساس خیار مجلس دانسته و معتقدند این قاعده، افزون بر بعد فقهی، بعد مهم روانی، اخلاقی و اجتماعی نیز دارد؛ چرا که موجب شکل‌گیری فضای مبادله اخلاق‌مدار و انسانی می‌شود (ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۸۱).

در متون فقهی-حقوقی تطبیقی، پژوهشگران با تحلیل پرونده‌های واقعی و صدور آراء قضایی، به موارد گوناگونی اشاره کرده‌اند که در آنها اعمال یا عدم اعمال خیار مجلس منجر به نتایج مختلف حقوقی و روانی شده است. به عنوان نمونه، در برخی بازارهای سنتی ایران-همانند بازارهای محلی یا صنوف خرد- چنانچه فروشنده حق فسخ مجلس به مشتری اعطا کند، مشتری با رغبت و تمایل بیشتری به خرید ادامه می‌دهد و احتمال مراجعت برای خریدهای بعدی افزایش می‌یابد (ارژنگ، زارع و فردایی مقدم، ۱۳۹۶: ۳). همچنین، در مواردی که به دلیل ناآگاهی خریدار یا فروشنده از حق خیار مجلس، معامله با شتاب نافذ تلقی می‌شود، در مراحل بعدی، اختلاف‌نظر و حتی احساس سرخوردگی و نارضایتی در میان طرفین معامله مشاهده شده است.

در حوزه تجارت الکترونیک، اصل «اطمینان به صحت قرارداد» و «حمایت از اراده» در قالب مقررات مرجوعی و مدت زمان داده‌شده برای لغو قرارداد-که کارکردی مشابه خیار مجلس دارد- طراحی شده است (Muhammad et al., 2024: 209). بررسی‌های آماری نشان می‌دهد وجود چنین دوره‌ای، حتی اگر در عمل کمتر مورد استفاده قرار گیرد، سطح رضایت عمومی، کاهش اضطراب مصرف‌کنندگان و توسعه بازار را به دنبال دارد (Azma, Shu & Juanes, 2023: 35; hosseini & l, 2024: 23).

در جمع‌بندی، شواهد فقهی و حقوقی همگی مؤید آن‌اند که خیار مجلس، افزون بر اینکه ابزاری برای تثبیت حقوق فردی و حمایت از اراده و عدالت قراردادی است، تاثیر عمیقی بر اطمینان روانی جامعه، افزایش سرمایه اجتماعی، کاهش تنش‌های بی‌مورد و ارتقاء کیفیت زندگی اقتصادی شهروندان دارد (اسدی دومکانی، ۱۳۹۷: ۱۰؛ Muhammad et al., 2024: 207؛ ایزدی فرد، کاویار و حسنجانی، ۱۳۹۲: ۹۳). توسعه و آموزش این حق و تطبیق آن با شرایط روز به تقویت سلامت روانی، اعتلای معیارهای اخلاقی و رونق اقتصادی جامعه خواهد انجامید.

۶. چالش‌های اجرایی و مسائل روزآمد خیار مجلس

۱-۶. معاملات الکترونیکی

ظهور فناوری‌های ارتباطی و گسترش تجارت الکترونیک، تصویری جدید از ماهیت مجلس عقد ترسیم کرده است. در حالی که در معاملات سنتی، مجلس عقد به‌روشنی محلی فیزیکی و زمانی

مشخص دارد و حضور همزمان طرفین معیار شفافی برای آغاز و پایان خیار مجلس تلقی می‌شود، در معاملات برخاسته از این امر با ابهام‌های جدی روبه‌رو شده است. در قراردادهای الکترونیک، خریدار و فروشنده ممکن است در نقاط جغرافیایی متفاوتی باشند یا تعامل آن‌ها به صورت مکالمه آنلاین، ایمیل یا حتی پیام‌های غیرهمزمان صورت گیرد (Muhammad et al., 2024: 205).

بر اساس یافته‌های پژوهش‌های روزآمد، مسأله اصلی این است که «مجلس» در عصر دیجیتال، عمدتاً به فضای مجازی یا اصطلاحاً «مجلس حکمی» تبدیل شده و دیگر ارتباط مستقیم و فیزیکی را از دست داده است (Muhammad et al., 2024: 206). این وضعیت موجب شده که تعیین محدوده زمانی و مکانی خیار مجلس در قراردادهای بانکی، خرید اینترنتی، شبکه‌های اجتماعی و پلتفرم‌های بازار آنلاین دشوار گردد. برخی نظریات معتقدند که با پایان پیام‌رسانی و تایید دو طرف، مجلس خاتمه یافته تلقی می‌شود؛ برخی دیگر، پایان نشست مجازی یا برهه زمانی کامل انجام معامله (نحوه پرداخت و تایید نهایی) را معیار می‌دانند (Muhammad et al., 2024: 209).

از طرف دیگر، این سوال اساسی مطرح می‌گردد که آیا در نبود حضور مشترک طرفین، اصلاً مجالی برای تحقق خیار مجلس وجود دارد یا باید نهادهای جایگزین چون «خیار رویت» یا «دوره بازنگری» جایگزین شوند (Azma, Shu & Juanes, 2023: 29 & ۳۲). پژوهش Azma و همکاران نشان می‌دهد که بیشتر استفاده‌کنندگان تجارت الکترونیک، عملاً از حق بازنگری پس از خرید آگاهی ندارند و غالباً تمهیدات فروشگاه‌ها بیشتر حول امکان برگشت کالا در صورت وجود عیب (khiyār 'ayb) یا منصرف شدن (return policy) است تا خیار مجلس به معنای سنتی آن (Juanes, 2023: 30-32 & Azma, Shu).

به هر حال، نظر مشترک محققان آن است که تطبیق روح خیار مجلس با فضای دیجیتال الزامی است، هرچند ممکن است صورت و شکل اجرایی آن متفاوت باشد. این مسأله نیازمند توسعه مبانی فقهی و حقوقی، تدوین مقررات خاص و به رسمیت شناختن حقوق مصرف‌کنندگان با توجه به اقتضائات فناوری جدید است. عدم توجه به این موضوع می‌تواند به بی‌اعتمادی خریداران و شکل‌گیری نگرش منفی نسبت به معاملات آنلاین منجر شود و نهایتاً امنیت روانی و اقتصادی جامعه را تضعیف سازد (Muhammad et al., 2024: 207 & Juanes, 2023: 32).

۲-۶. رویکرد عرف و تاثیر بر استحکام یا سقوط خیار

یکی دیگر از چالش‌های اساسی در اجرای خیار مجلس، تعیین عرفی یا توافقی آغاز و پایان آن در بازارهای مختلف است. در بازارهای سنتی ایران و جهان اسلام، عرف بازار به عنوان تعیین‌کننده مهم زمان و شرایط اعمال خیار مجلس شناخته شده است. پژوهش Azma و همکاران نشان داده است که حتی در بازارهای سنتی، بسیاری از فروشندگان به دلیل نگرانی از خسارت، تمایلی به

احترام کامل به حق خیار مجلس ندارند و در برخی موارد تنها در صورت وجود عیب یا اشتباه آشکار حاضر به بازپس‌گیری کالا هستند (Azma, Shu & Juanes, 2023: 29-30). این عملکرد عرفی می‌تواند موجب تضعیف نهاد خیار مجلس و حذف تدریجی آن از رویه‌های جاری شود. به ویژه که بسیاری از معاملات روزمره، با سرعت بالا و بدون فرصت کافی برای بازنگری انجام می‌شوند و عرف بازار، ساقط شدن ضمنی خیار مجلس را اقتضا می‌کند (Muhammad et al., 2024: 207). چنین عرفی هرچند کارآمدی معاملاتی را بالا می‌برد اما فلسفه حمایت‌محور و اطمینان‌بخش خیار مجلس را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد.

در مقابل، برخی بازارهای منصفانه‌تر، اعمال خیار مجلس را نه تنها قاعده‌ای منسوخ‌شدنی نمی‌دانند، بلکه آن را ابزار تداوم اخلاق حرفه‌ای و جذب مشتریان بازگشتی ارزیابی می‌کنند. این تنوع در رویه عرف به معنای وجود یک چالش جدی در تفسیر و اجرای خیار مجلس است؛ زیرا قانون و فقه اجرای آن را به اراده و توافق طرفین منوط ساخته‌اند و در صورتی که عرف بازار در جهت مخالف این حق باشد، عملاً ضمانت اجرایی آن را کاهش می‌دهد (Azma, Shu & Juanes, 2023: 30-31).

از سوی دیگر، گسترش فناوری و معاملات غیرحضوری نیز عملاً نقشی مضاعف برای عرف‌های بازار دیجیتال ایجاد کرده است؛ مثلاً اعتماد بر سیاست‌های مرجوعی، دوره‌های بازنگری و رفتارهای غالب پلتفرم‌ها در تعیین سقوط یا بقای خیار مجلس اثرگذار شوند. این موضوع، تفسیر و اجرای نهاد خیار مجلس را در آینده، بیش از پیش به جامعیت مقررات و هماهنگی میان استانداردهای سنتی، عرفی و روزآمد نیازمند خواهد ساخت.

۷. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

بررسی مبانی نظری، فقهی و حقوقی «خیار مجلس» نشان داد که این نهاد کارآمد فقهی نقشی کلیدی در تضمین رضایت‌مندی طرفین معاملات، تعادل اراده‌ها و افزایش امنیت روانی در جامعه دارد (Azma, Shu & Juanes, 2023: 29 & Muhammad et al., 2024: 205). خیار مجلس به عنوان پایگاه حقوقی و اخلاقی، فضایی را فراهم می‌کند تا متعاملین پس از عقد، با طمأنینه و فراغ‌بال تصمیم خود را بازنگری و چنانچه ضرورتی احساس شد، بدون التزام و تحمیل ضرر، فسخ معامله را اعمال کنند. این سازوکار فقهی و حقوقی به صورت عملی به اعتمادسازی، کاهش تنش‌های ناشی از پشیمانی معاملاتی و تقویت سرمایه اجتماعی بینجامد (Azma, Shu & Juanes, 2023: 32).

با این حال، مطالعه میدانی اسناد و رویه‌ها نشان داد که اجرای خیار مجلس به ویژه در بازارهای سنتی و آنلاین با چالش‌هایی مواجه است. برخی فروشندگان به دلایل اقتصادی یا عرفی، تمایلی به اعمال کامل این حق ندارند و در اغلب موارد فقط در صورت وجود عیب یا اشتباه، فسخ را می‌پذیرند. در معاملات الکترونیکی نیز، تعیین زمان و محدوده «مجلس عقد» دچار ابهام شده و خوانش‌های مختلفی از پایان خیار مجلس، بر اساس نوع بستر (پیام‌رسان، پلتفرم خرید اینترنتی،

شبکه اجتماعی و غیره) ارائه می‌شود (Muhammad et al., 2024: 207). افزون بر این، عدم آگاهی عمومی متعاملین از حق خیار مجلس و نبود ضمانت اجرایی یا وجود رویه‌های عرفی ناقض این حق، به تدریج فلسفه حمایت‌محور آن را تضعیف می‌کند (Azma, Shu, 2023: 30).

پیشنهادهای:

۱. تدوین مقررات شفاف برای معاملات نوین: لازم است قانونگذار با اصلاح و به‌روزرسانی مقررات مربوط به خیار مجلس، حوزه اختیارات و ضمانت اجرای آن را به ویژه در معاملات الکترونیکی و غیرحضوری تعریف کند. به عنوان مثال، تعیین «دوره بازنگری» برای برخی قراردادهای آنلاین یا الزام اطلاع‌رسانی به خریداران می‌تواند کارآمد باشد (Muhammad et al., 2024: 209).

۲. آموزش و ترویج فرهنگ خیار مجلس: برگزاری دوره‌های آموزشی و آموزش‌های حقوقی ویژه فعالان بازار و مصرف‌کنندگان نقش مؤثری در افزایش آگاهی و احیای این نهاد دارد؛ چراکه بسیاری از اختلافات به دلیل ناآشنایی با این حق رخ می‌دهد (Azma, Shu, 2023: 35).

۳. ارتقاء ضمانت اجرایی: پیش‌بینی مکانیزم‌های کارآمد برای پیگیری حقوقی موارد نقض خیار مجلس در نظام قضایی و تنظیم سازوکارهای داوری و میانجیگری می‌تواند سطح حمایت از متعاملین را افزایش دهد.

۴. توجه به عرف‌های مثبت بازار: گرچه عرف بعضاً باعث محدود شدن این حق شده، اما اگر سازوکارهایی همچون بازپس‌گیری آسان کالا به عنوان یک عرف مطلوب تقویت شوند، می‌توان البرز مثبت عرف را به نفع حقوق مشتریان و تقویت اعتماد بازاری به کار گرفت.

در نهایت، اعتلای نظام خیار مجلس، ضمن رفع چالش‌های اجرایی، می‌تواند به عنوان یک ابزار فقهی پویا، نه تنها در بازارهای سنتی بلکه در فضای اقتصاد دیجیتال، نقش کلیدی در تحقق عدالت معاملاتی، حمایت از اراده طرفین و امنیت روانی جامعه ایفا کند (Azma, Shu, 2023: 32; Muhammad et al., 2024: 207).

منابع

- [۱] اسدی دومکانی، ا. (۱۳۹۷). مبانی خیار مجلس در فقه اسلامی و حقوق ایران. در کنفرانس ملی اندیشه‌های نوین و خلاق در مدیریت، حسابداری، مطالعات حقوقی و اجتماعی (دوره اول).
- [۲] ارژنگ، اردوان، زارع، زینب، و فردایی مقدم، صاحب. (۱۳۹۶). خیار مجلس در بیع الکترونیکی. کنفرانس ملی تحقیقات علمی جهان در مدیریت، حسابداری، حقوق و علوم اجتماعی.
- [۳] ایزدی فرد، علی اکبر، کاویار، حسین و حسنجانی، علی. (۱۳۹۲). خیار مجلس در قراردادهای الکترونیکی. مجله حقوقی دادگستری، ۷۷(۸۱)، ۶۵-۹۲.
- [۴] صبح دل، م. (۱۳۹۶). جایگاه حقوقی قوه قضاییه در پیشگیری اجتماعی. قانون یار، ۴(۴)، ۹۳-۱۰۸.
- [5] Abere, I. (2021). An Appraisal of the Principle of Khiyar al Majlis Under the Islamic Law and its Applicability in the Modern E-Transactions. UMYU Law Journal, 2(1).
- [6] Azma, N., Shu, R. S., & Juanes, B. (2023). Implementation of the Application of Khiyar in Buying and Selling Transactions in Traditional Markets and Buying and Selling Online. Sharia Oikonomia Law Journal, 1(1), 29-39.
- [7] Cahyono, H., Sukarnoto, T., & Haryono, J. (2022). Analysis of Khiyar Majlis in the Transaction of E-Payment by Using The QRIS in The Islamic Finance Industry in Indonesia. SCIENTIA: Social Sciences & Humanities, 1(2), 33-37.
- [8] hosseini, A., & I, M. (2024). Proof of Spiritual Distinction Theory in Meeting-place Option (khiyār-i majlis). Jurisprudence the Essentials of the Islamic Law, 56(2), 467-484.
- [9] Irjunningsih, A. (2023). Implementation of Khiyar in selling and its relevance to consumer law (Undergraduate thesis, Fakultas Syariah dan Hukum UIN Syarif Hidayatullah Jakarta). UIN Syarif Hidayatullah Jakarta.
- [10] Muhammad, Pauzi, Arianti, Farida, Masum, Ahmad, & Rani, Marnia. (2024). Actualizing Islamic Economic Law in the Digital Era: A Study of the Application of Khiyar al-Majlis in Electronic Contracts. JURIS (Jurnal Ilmiah Syariah), 23, 205.
- [11] Novita, D., El-Falahi, L., & Putra, H. M. (2022). Khiyar in Buying and Selling Online Based on the Fiqh Perspective. Al-Istinbath: Jurnal Hukum Islam, 7(2 November), 363-380.
- [12] Parviz Bagheri, & Kamal Hassan. (2012). The application of the Khiyar al-‘Aib (option of defect) principle in on-line contracts and consumer rights. European Journal of Law and Economics, 33(3), 565-575.
- [13] Rahman, M., Amanullah, M., & Mohiuddin, M. (2017). Khiyar Al-Majlis (Option of Withdrawal before Parting) in Sale Contract

Contemporary Applications. Turkish Journal of Islamic Economics, 4(2), 37–50.

- [14] Syihab, F. (2016). The doctrine of Khiyar al-Ayb in protecting the customer's rights. *Akademika: Jurnal Keagamaan dan Pendidikan*, 12(1).